

DIFFERENSIAL PSIXOLOGIYA VA INDIVIDUAL FARQLAR*O'ZBEKISTON DAVLAT JAHON TILLARI UNIVERSITETI****Choriyeva Shodiyona Bayramali qizi****Xorijiy til va adabiyoti fakulteti 3- bosqich talabasi**choriyevashodiyona67@gmail.com**+998934690903*

ANNOTATSIYA *Ushbu bo'limda differensial psixologiyaning ilmiy mazmuni, insonlar o'rtasidagi individual psixik farqlarning shakllanishi, ularni o'lchash metodlari hamda shaxsning biologik, ijtimoiy va psixologik omillar bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Mavzuda temperament, xarakter, qobiliyat, intellekt, motivatsiya va shaxs tipologiyalari kabi asosiy kategoriyalar batafsil yoritilib, individual farqlarni tadqiq etishda qo'llaniladigan psixometrik usullar va ularning ilmiy asoslari ko'rib chiqiladi. Bo'lim insonning o'ziga xos psixologik tuzilmasini tushunishda differensial yondashuvning ahamiyatini ochib beradi.*

KALIT SO'ZLAR *Shaxs psixologiyasi ,individual farqlar, temperament, xarakter,motivatsiya , qobiliyat,shaxs tuzilmasi, xulq-atvor modeli, ekstraversiya, introversiya ,emotsional barqarorlik,shaxs tipologiyasi*

Shaxs psixologiyasi zamonaviy psixologiya fanining eng muhim va keng qamrovli yo'nalishlaridan biri bo'lib, insonning ichki dunyosi, xulq-atvori, motivatsiyasi va individual farqlarini o'rganishga qaratilgan. Har bir insonning o'ziga xosligi, fikrlashi, qaror qabul qilishi, his-tuyg'ularni boshqarishi va atrof-muhitga munosabati bir-biridan farq qiladi. Ana shu farqlarni ilmiy asosda tushuntirib berish shaxs psixologiyasining asosiy vazifasidir. Inson xulqidan tortib, uning ichki ehtiyojlari, temperament turi yoki xarakteri qanday shakllanishiga qadar bo'lgan jarayonlar aynan shaxs psixologiyasi doirasida o'rganiladi. Shaxsning shakllanishida biologik omillar, tarbiya, ijtimoiy muhit, madaniyat va shaxsiy tajribalar muhim o'rin tutadi. Bu omillar o'zaro ta'sirga kirishib, har bir insonning

o'ziga xos xatti-harakat modeli va psixologik portretini yaratadi. Shu bois shaxs psixologiyasi nafaqat nazariy fan, balki real hayotda qo'llaniladigan amaliy bilimlar majmuasidir. Masalan, ta'lim jarayonida o'quvchilarning qobiliyati va temperamentiga qarab yondashuv tanlash, ish jarayonida xodimlarning motivatsiyasini oshirish, psixologik maslahat berishda shaxsning ichki resurslarini aniqlash – bularning barchasi shaxs psixologiyasi nazariyalariga tayanadi. Zamonaviy psixologiya shaxsni o'rganishda bir nechta ilmiy yondashuvlardan foydalanadi: psixodinamik yo'nalish insonning tug'ma instinktlariga e'tibor qaratadi; gumanistik psixologiya shaxsning o'zini rivojlantirish salohiyatini asosiy qadriyat deb biladi; kognitiv yondashuv esa inson fikrlashi va ma'lumotni qayta ishlash jarayonlarini o'rganadi. Shuningdek, biologik psixologiya shaxs xususiyatlarini neyrofiziologik asoslar bilan izohlaydi. Bu yondashuvlarning uyg'unligi shaxsning murakkab psixologik tuzilmasini chuqur anglash imkonini beradi. Shaxslar orasidagi individual farqlarni aniqlash — psixologiya fanining eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Chunki insonlarning o'zaro farq qilishi jamiyatning rivojlanishida ham, shaxslararo munosabatlarda ham katta ahamiyatga ega. Psixologik farqlarni bilish orqali odamning ichki imkoniyatlarini ochish, uning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va shaxsiy rivojlanishga ko'maklashish mumkin bo'ladi. Shu sababli, ushbu maqolada shaxs psixologiyasining nazariy asoslari, individual farqlarni shakllantiruvchi omillar, shaxsning tuzilishi va tipologiyalari, shuningdek, shaxsni ilmiy o'rganish metodlari batafsil tahlil qilinadi. Mazkur ilmiy yondashuvlar shaxsning murakkab psixologik tabiatini chuqurroq tushunishga imkon yaratadi.

1. Shaxs psixologiyasining nazariy asoslari va tarixiy rivojlanishi

Shaxs psixologiyasi — insonning barqaror psixologik xususiyatlari (temperament, xarakter, qobiliyatlar, shaxsiy motivlar va qadriyatlar) hamda ularning kelib chiqishi, rivojlanishi va amaliy oqibatlarini o'rganadigan soha. Fan tarixida Galton va Kettell differensial tadqiqotlarni asoslab, individual farqlarni o'lchash tarafdori bo'lgan. Keyinchalik Allport (xarakter va shaxs nazariyalari), Eysenck (biologik temperamental modellari), hamda McCrae va Costa (Big Five—

Besh omillik model) kabi olimlarning ishlari shaxs psixologiyasiga nazariy poydevor hisoblanadi. Zamonaviy yondashuvlar psixodinamik, biheavioristik, kognitiv, gumanistik va biologik tushunchalarni integratsiyalashga intiladi — har biri shaxsni boshqa burchakdan izohlaydi va bir-birini to'ldiradi.

2. Temperament va uning biologik asoslari

Temperament — insonning tug'ma xususiyati bo'lib, asosan asab tizimining strukturaviy va funksional farqlari bilan bog'liq. Pavlovning neyrofiziologik tadqiqotlari va Eysenckning modeliga ko'ra, temperamentning asosiy o'lchovlari ekstraversiya–introversiya va emosional barqarorlik sifatida ko'riladi. Zamonaviy neyrobiologik tadqiqotlar temperament bilan neurotransmitter tizimlari (masalan, serotonin va dopamin), limbik tizim (amigdala, gipokampus) va prefrontal korteks faoliyati o'rtasida bog'liqlikni aniqlaydi. Temperamental xususiyatlar bolaning dastlabki ijtimoiy moslashuviga, stressga sezgiriligiga va o'qitish samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

3. Xarakter va shaxsiy fazilatlar (traits)

Xarakter — shaxsning o'ziga xos, barqaror xulq naqshlari majmuasidir. XX asr oxiri va XXI asr boshida keng tarqalgan yondashuv — tarqatilgan xususiyatlar (trait) modelidir, eng mashhuri — Besh omillik modeli (Big Five): ekstraversiya, ma'rifiylik (openness), mas'uliyat (conscientiousness), ijobiylik/hamdardlik (agreeableness) va nevrotizm (neuroticism). Ushbu omillar ko'plab populyatsion tadqiqotlarda barqaror va madaniyatlararo ko'chiriladigan psixometrik konstruktsiyalar sifatida tasdiqlangan. Xarakter xususiyatlari shaxsning kasbiy muvaffaqiyati, ijtimoiy munosabatlari va ruhiy salomatlik natijalariga bashoratlovchi bo'lishi mumkin.

4. Intellekt, qobiliyat va ixtisoslashuv

Intellekt (IQ) va boshqa kognitiv qobiliyatlar — differensial psixologiyaning markaziy ob'yektlaridir. Spearmanning “g” (general intelligence) konsepsiyasidan tortib Sternberg va Gardnerning ko'p omilli intellekt nazariyalarigacha turli yondashuvlar mavjud. Psixometrik testlar (Wechsler skalalari, Raven matritsalarini) intellektni o'lchashda keng qo'llaniladi; validlik va reliabilikni ta'minlash orqali ular

kasbiy yo'naltirish, ta'lim va diagnostikani qo'llab-quvvatlaydi. Intellekt va qobiliyatlar genetik va muhit omillari o'zaro ta'siri natijasida rivojlanadi — twin-studiyalar va adoptSION tadqiqotlar bu o'rinda muhim dalillar beradi.

5. Shaxs tuzilmasi: integratsiyalashgan yondashuvlar

Shaxs tuzilmasini tushunishda ko'plab model va darajalar mavjud: biyologik bazalar (temperament), xulq-atvor naqshlari (traits), maqsadlar va situatsional reaksiyalar (Mischelning vaziyat–xarakter bahosi) hamda o'z-o'zini boshqarish tizimlari. Zamonaviy yondashuv — kontekstual yoki biopsixosotsial model — shaxsning ichki xususiyatlari va tashqi sharoitlarning dinamik o'zaro ta'siri orqali shakllanishini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, rivojlanish psixologiyasi shaxs xususiyatlarining hayot davomida o'zgarishi va transformatsiyasini e'tiborga oladi: masalan, yoshga bog'liq ravishda mas'uliyat va ijtimoiy barqarorlik oshishi kuzatiladi.

6. Individual farqlarni o'lchash: psixometrik tamoyillar va metodlar

Individual farqlarni o'lchash uchun psixologiya turli asbob-uskunalaridan foydalanadi: standartlangan testlar, so'rovnomalar (self-report), kuzatuvlar, intervyular va eksperimental vazifalar. Psixometrika validlik (construct, criterion, content) va reliabilik (test–retest, ichki moslik, inter-rater) tamoyillariga asoslanadi.

Testlarni madaniy va lingvistik jihatdan moslashtirish, normativ ko'rsatkichlar yaratish va etika talablariga rioya qilish juda muhim. Shuningdek, zamonaviy metodologiya — item response theory (IRT), faktor tahlili va struktural tenglamalar modeli (SEM) orqali konstruktsiyalarni chuqur tekshiradi.

7. Shaxs rivojining ontogenezi (yosh bo'yicha o'zgarishlar)

Shaxs xususiyatlari hayot davomida muhim o'zgarishlar ko'rsatadi. Bolalikda temperament va asosiy qobiliyatlar belgilaydi; o'smirlikda identitet va ijtimoiy rollar shakllanadi; yetuklikda kasbiy va oilaviy vazifalar shaxsning prioritetlarini o'zgartiradi; qariyalar davrida esa ba'zi kognitiv va emotsional funksiyalarda pasayish kuzatilishi mumkin. Hayotiy voqealar (masalan, travma, migratsiya, ta'lim olishi) shaxs xususiyatlarining yo'nalishini sezilarli darajada o'zgartirishi mumkin — bu plastiklik va moslashuv qobiliyati haqida dalildir.

8 Genetika va muhit: tabiat va tarbiya muammosi (to'liq o'zbek tilida)

Genetika va muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir shaxs psixologiyasida eng murakkab va eng ko'p tadqiq qilingan masalalardan biridir. Ko'plab egizaklar (twin), oilaviy va farzandlikka olish (adoption) tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, shaxs xususiyatlari, temperament va intellektning ma'lum bir qismi irsiy omillar orqali belgilanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ko'plab shaxs fazilatlar uchun irsiylik darajasi (heritability) odatda 30% dan 60% gacha o'zgarib turadi. Bu shuni anglatadiki, insonning temperamentida ham, kognitiv qobiliyatlarida ham genetik omillarning salmoqli ulushi mavjud. Biroq shaxsning shakllanishi faqat irsiyat bilan cheklanmaydi. Tarbiya, maktab muhiti, jamiyat qadriyatlari, iqtisodiy sharoit, tengdoshlar bilan muloqot va individual hayotiy tajribalar kabi muayyan muhit omillari shaxs rivojiga juda kuchli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, bir oilada o'sgan farzandlarning ham shaxsiy xususiyatlari ko'pincha bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Bu "no'monand muhit omillari" (non-shared environment) deb ataladigan jarayon bilan izohlanadi — har bir bola hayotida o'ziga xos, boshqalarga o'xshamaydigan tajribalar mavjud. Zamonaviy psixologiyada muhim tushuncha — $G \times E$ o'zaro ta'siri (gene–environment interaction). Bu shuni anglatadiki, genetik moyillik turli muhitlarda turlicha namoyon bo'ladi. Masalan, tug'ma yuqori tashvish darajasiga ega bo'lgan bola qo'llab-quvvatlovchi va tinch oilaviy sharoitda o'sar ekan, bu xususiyat salbiy oqibat bermasligi mumkin; ammo stressga boy yoki zo'ravonlikdan iborat muhitda bu moyillik keskin kuchayib, ruhiy salomatlik muammolariga sabab bo'lishi mumkin. Shuningdek, zamonaviy neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, genlar miyadagi neurotransmitterlar miqdoriga (dopamin, serotonin) va neyron tarmoqlar faolligiga ta'sir qiladi, muhit esa ushbu tizimlarning qanday rivojlanishini shakllantiradi. Ya'ni, inson shaxsi — irsiy asos va hayotiy tajribaning uzluksiz o'zaro ta'siridan iborat murakkab psixologik tizimdir.

9. Ijtimoiy va madaniy omillar

Madaniyat, etnik guruh, ijtimoiy-siyosiy kontekst va gender rollari shaxs xususiyatlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Madaniy psixologiya tadqiqotlari

ko'rsatadiki, masalan, kollektivist va individualist jamiyatlarda o'zini anglash va ijtimoiy xatti-harakatlar turlicha namoyon bo'ladi. Ijtimoiy stereotiplar, ta'lim tizimi va iqtisodiy imkoniyatlar ham shaxsning qobiliyatlarni ro'yobga chiqarishi va o'zini tanlash imkoniyatlariga ta'sir qiladi.

10. Shaxsiyat buzilishlari va differensial diagnostika

Ba'zi shaxs xususiyatlari patologik darajaga o'tishi mumkin — shaxsiyat buzilishlari (masalan, borderline, antisotsial, narsissistik). Differensial psixologiya va klinik psixologiya chegarasi ko'p jihatdan buzilishlarni normal diapazondan aniqlash, ularning etiologiyasini va mos davolash strategiyalarini ishlab chiqish orqali kesishadi. Psixodiagnostika bu jarayonda muhim vosita bo'lib, aniq o'lchashlar va klinik intervyular orqali shaxsiy profil aniqlanadi.

11. Amaliy sohalar: ta'lim, mehnat, klinika va sport

Shaxs psixologiyasi amaliy jihatdan keng qo'llaniladi: ta'limda individuallashtirilgan yondashuv va qobiliyatga mos dasturlar; mehnatda — kasbiy tanlash, motivatsiya va yetakchilikni o'rganish; klinikada — individual terapiya rejalarini tuzish; sport psixologiyasida esa motivatsion va temperamentga mos mashg'ulotlar ishlab chiqiladi. Ushbu sohalarda differensial yondashuv inson resurslarini samarali yo'naltirish imkonini beradi.

12. Tadqiqot metodologiyasi va amaliy tavsiyalar

Differensial psixologiya tadqiqotlari uchun tavsiyalar: katta va reprezentativ namuna, psixometrik asboblarning yuqori validlik va reliabilik ko'rsatkichlari, madaniy moslashuv, ilg'or statistik tahlil (multilevel modelling, SEM), va reproduktivlik (natijalarni takrorlash). Etika — maxfiylik, rozilik va test natijalarining oqilona ishlatilishi — har bir tadqiqotning ajralmas qismidir.

13. Kelajak yo'nalishlari va ilmiy muammolar

Kelajakdagi tadqiqotlar $G \times E$ o'zaro ta'siri, nevrometabolik markerlar bilan bog'liq shaxs xususiyatlari, shaxsiylashtirilgan psixoterapiya va algoritmik baholash (machine learning yordamida profiling) kabi sohalarga e'tibor qaratadi. Shuningdek, madaniyatlararo tadqiqotlar va normativ ma'lumotlar bazasini kengaytirish ham muhim.

Shaxs psixologiyasi va individual farqlarni o'rganish zamonaviy psixologiyaning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, har bir insonning shaxsiy xususiyatlari irsiy omillar, biologik jarayonlar, ijtimoiy muhit, tarbiya, madaniy qadriyatlar hamda individual hayotiy tajribalar o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Temperament, xarakter, motivatsiya, qobiliyat, emotsional barqarorlik kabi jihatlar shaxsning psixologik portretini belgilovchi asosiy komponentlar bo'lib, ularning har biri insonning kundalik xulq-atvori va qaror qabul qilish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy yondashuvlar — psixodinamik, gumanistik, kognitiv, biologik va ijtimoiy-psixologik nazariyalar shaxsni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu yondashuvlarning uyg'un qo'llanilishi shaxsning murakkab psixologik tabiatini chuqur tushunishga yordam beradi. Genetika va muhitning o'zaro ta'siri bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shaxs rivoji multifaktorial jarayon ekanini tasdiqlaydi. Tabiat va tarbiyaning uyg'unligi insonning intellektual, emotsional va ijtimoiy qobiliyatlarini shakllantiradi. Shaxs psixologiyasini chuqur o'rganish ta'lim, psixodiagnostika, kasbiy tanlov, psixoterapiya va shaxsga yo'naltirilgan maslahat berish jarayonlarida muhim amaliy ahamiyatga ega. Shaxsiy farqlarni hisobga olgan holda yondashuv tanlash inson rivojini qo'llab-quvvatlash, psixologik farovonlikni ta'minlash va samarali kommunikatsiya o'rnatishga xizmat qiladi. Demak, shaxs psixologiyasi insonning o'zini anglashiga, ichki salohiyatini ro'yobga chiqarishiga va jamiyatda munosib o'rin egallashiga yordam beradigan fundamental ilmiy asosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Allport, G. W. Personality: A Psychological Interpretation. New York: Holt, 1937.
2. Eysenck, H. J. The Biological Basis of Personality. Springfield: Thomas, 1967.
3. McCrae, R. R., & Costa, P. T. Personality in Adulthood: A Five-Factor Theory Perspective. New York: Guilford Press, 2003.
4. Freud, S. An Outline of Psychoanalysis. London: Hogarth Press, 1940.